

10. Захарава, В.Г. Комплексная намінацыя тэрмінаполя “аўтамабілебудаванне” // Весці АН БССР. Серыя грамадскіх навук, № 1–2, 1984. – С. 97–103.

11. Даниленко, В.П. Русская терминология: опыт лингвистического описания / В.П. Даниленко. – М.: Наука, 1977. – 247 с.

УДК 81'373

Л. М. Томіленко

Назви осіб за родом діяльності в українській перекладній лексикографії 1918–1933 рр.

У пропонованій статті розглянуто слова на позначення назв осіб за родом діяльності, що містяться в головних російсько-українських перекладних словниках 1918–1933 рр. Виокремлено основні групи цієї лексики, з'ясовано її словотвірні особливості. Зроблено порівняння із сучасними найменуваннями.

Назви осіб за родом діяльності, професією і т. ін. привертали й привертають увагу українських науковців. Зазначене питання знаходить висвітлення не лише в статтях, монографіях, дисертаційних працях тощо, а й у лексикографічній практиці. Крім загальномовних тлумачних, перекладних, орфографічних, граматичних та ін. словників, згадана лексика міститься в спеціально створених лексикографічних працях. Так, у передмові до «Словника-довідника назв осіб за видом діяльності» М. П. Годована зауважує, що упродовж останніх десятиріч «...помітним є розширення професійної спеціалізації соціуму у зв'язку з науково-технічним прогресом, розвитком науки, культури, освіти. Тому назріла нагальна потреба в зібранні й систематизації корпусу назв на позначення осіб за видом діяльності для збереження нормативності їх уживання та співвіднесеності з відповідниками в російській мові» [1, с. 3].

Наразі актуальною також є словотвірно-правописна проблема, пов'язана з відтворенням певних професійних назв. В останні роки чимало обговорень породжують, наприклад, назви осіб за родом діяльності з компонентом -вод (буряковод, голубовод, собаковод і т. ін.), -чик (-щик) (доменщик, наводчик, доставщик і т. ін.) (див., напр., монографію О. О. Тараненка [6]) як такі, що суперечать нормам

сучасної української мови і є імітацією російських словотвірних моделей. Ще однією характерною ознакою слів цієї групи є активізація творення назв осіб жіночої статі як вияв тенденції українізації або націоналізації лексики [3, с. 114].

Сьогодні важливим завданням для вивчення української мови, її лексико-семантичного багатства є дослідження лексикографічної спадщини першої третини ХХ ст. (особливо післяреволюційного періоду). За словами вітчизняних мовознавців, українська лексикографія 1917 – початку 30-х років характеризується активним розвитком за кількістю й різноманітністю словників (особливо багато – 1918 та в часи українізації), що зумовлено становленням української державності і, відповідно, виходом української мови на державний рівень [7, с. 300]. Переважна більшість цих праць – перекладні російсько-українські словники, рідше – українсько-російські. Особливу цінність для українського мовознавства мають так звані репресовані словники, які більшовицька влада після 30-х років піддала нищівній критиці, частину з них було знищено. Така ж доля спіткала і їхніх авторів.

Одними з найпомітніших російсько-українських лексикографічних джерел зазначеного періоду були, наприклад, «Словник московсько-український» (1918) В. Дубровського, «Російсько-український словник» (1918) у 2-х томах С. Іваницького та Ф. Шумлянського. А академічний «Російсько-український словник» (1924–1933) у 4-х томах (4-й том, на жаль, не зберігся) за ред. А. Кримського й С. Єфремова до наших днів вважається вагомим здобутком вітчизняного словникарства. «Знищення 4-го тому і заборона 1–3 томів, – пише Л. П. Кислюк, – були наслідком зміни політичного курсу уряду УРСР. З 1933 р. вся словникарська діяльність УАН була проголошена шкідницькою, співробітників-лексикографів було звільнено й заарештовано, а кого й страчено, видані словники вилучено з ужитку» [4, с. 80].

На необхідності всебічного вивчення лексикографічної спадщини минулого неодноразово наголошували українські лінгвісти. Зокрема, П. Ю. Гриценко зазначає, що «...лексикони доби Українського Відродження зберігають значний за обсягом словниковий матеріал, не освоєний наступними поколіннями словникарів. Таке освоєння не означає механічного перенесення у мовну практику поч. ХХІ ст. лексики, семантики, типів словосполук української мови поч. ХХ ст. ...; ідеться про творче й водночас критичне використання цієї спадщини, використання, а не замовчування» [2, с. 6].

Згадані вище словники охоплюють широке коло основної загальноживаної тогочасної лексики, менше термінологічної. Вагомим складником цих праць є й слова на позначення назв осіб за родом діяльності, професією, заняттям тощо (понад тисячу одиниць спільної лексики й значно більше в окремих словниках). Тому завдання пропонованої статті – дослідити особливості цієї категорії слів в українських частинах реєстрів, з'ясувати словотвірні особливості, порівняти їх із сучасними найменуваннями.

Усі назви осіб за родом діяльності в аналізованих джерелах можна умовно поділити на три групи: 1) назви, які вийшли з активного фонду української лексики через цілковите або майже повне зникнення відповідних професій, занять, ремесел тощо; 2) назви, які сьогодні мають інші відповідники; 3) назви, що збереглися дотепер; 4) актуалізовані на сучасному етапі найменування.

Особливістю розглянутої лексики всіх груп є те, що переважна її частина має низку синонімічних відповідників, наприклад: *державець, дідич, поміщик* (рос. помещик); *стрілець, ловець, мисливець, мислівець, польованець, мисливий, вловчий* (рос. охотник); *швець, черевичник* (рос. башмачник); *чабан, вівчарь, гайдарь, гойдарь* (рос. овчар); *помазун, мастільник, мазільник, мазальник, мазій* (рос. мазальщик) тощо.

Розглянемо детальніше назви осіб, представлені в згаданих лексикографічних працях, відповідно до виокремлених груп. Оскільки словники укладено ще на початку ХХ ст., то зрозуміло, що вони місять суттєву частину слів (зокрема й назв осіб за родом діяльності), що сьогодні вийшли з активного вжитку, стали застарілими поняттями, історизмами тощо. Варто зауважити, що хоча праці Віктора Дубровського, Сергія Іваницького та Федора Шумлянського, Агатангела Кримського й Сергія Єфремова приблизно одного періоду, вони мають значну частину відмінної лексики (інші відповідники або слова, що відрізняються написанням). Тому, наводячи приклади, у дужках зазначатимемо відповідні джерела. Слова, що містяться в усіх словниках, подаватимемо без поміток.

Таким чином, значна частина слів на позначення осіб за родом діяльності належить до першої групи. Це, зокрема, такі найменування: *баба* [Д], *баба-сповитуха* [Д, КЄ], *баба-повитуха* [КЄ], *баба-пупорізка* [Д, КЄ], *повитуха* [Ш] *сповитуха* [Ш] (рос. повивательная баба) – жінка, яка допомагала під час пологів; *валій, валюшник, вовняр* [КЄ], *качальник* [КЄ], *ступарь* [Д], *сукновал* [Ш, КЄ] *хвалюшник* [Д], *фолюшарь* [Д], *шаповал* [Д, КЄ] (назви жіночого роду зафіксовано лише в словнику за ред. Агатангела Кримського й

Сергія Єфремова: *сукновалка, качальниця, шаповалка, вовнярка*) (рос. сукновал) – майстер, що виготовляв шапки й інші речі з вовни; *катеринник* – рос. шарманщик [Д, Ш], рос. лебедчик [КЄ]; *винник, винокур* [Ш, КЄ], *горільник* [КЄ], *гуральник* [Д], *гуральник* [Ш, КЄ] (рос. винокур) – той, хто виготовляв горілку й спирт; *осляр, вісляр* [КЄ] (рос. ослятник, ослопас) – той, хто пас ослів; *гамарник, топільник* [Ш] (рос. плавильщик) – той, хто працював у гамарні (металоплавильній майстерні); *свинар, свинопас* [КЄ] (рос. свинопас) – пастух свиней; *гаптарка* [Д, Ш], *гаптарь* [Ш], *гаптар золотом* [КЄ], *гаптарка золотом* [КЄ], *золотошвач* [КЄ], *золотошваля* [КЄ] (рос. золотошвей, золотошвейка) – той, хто гаптував (вишивав золотими або срібними нитками); *друкар золотом* [КЄ], *золотодрукар* [КЄ] (рос. золотопечатник) – той, хто друкує золотом; *негропромисловець* [КЄ], *негроторговець* [КЄ] (рос. негропромышленник, негроторговец) – торговець неграми й т. ін.

Чимало в словниках зафіксовано назв осіб за родом діяльності, що сьогодні мають інші відповідники. У частини сучасних найменувань простежується вплив російської мови: *арфяр (арфярка)* [Д, Ш] (рос. арфист, -ка) – арфіст (арфістка); *балабайник* [Д, КЄ] (рос. балалаечник) – балалаечник; *балетмайстер* [КЄ] (рос. балетмейстер) – балетмейстер; *грошопідробник* [Д], *грошороб* [Ш], *фальшивальник* [КЄ] (рос. фальшивомонетчик) – фальшивомонетник; *забудовець* [КЄ] (рос. застройщик) – забудовник; *значільник* [КЄ], *тавринник* [Д], *таврвач* [КЄ], *штампувач* [КЄ], *штампар* [КЄ], *штемпарь* [Д] (рос. клеймильщик) – клеймувальник; *пломбар* [КЄ] (рос. пломбироващик) – пломбувальник; *пташник, птичар* [КЄ] (рос. птицелов) – птахолов; *швайцар* [Д, Ш] (рос. швейцар) – швейцар тощо.

До третьої групи належать переважно найменування фахівців певної галузі знання, спеціалістів, майстрів із чого-небудь, працівників якихось установ: *гартівник, історик, коваль, кравець, кухар (кухарка), куховар (куховарка), листоноша, лікар (лікарка), лісопромисловець, моряк, настоятель, письменник (письменниця), співак (співачка)*. Більшість одиниць, що функціонують дотепер, міститься в академічному словнику за ред. А. Кримського та С. Єфремова: *белетрист, букініст, геодезист, гітарист, декоратор, інспектор, композитор, лаборант (лаборантка), ліквідатор, лінгвіст, масажист (масажистка), меліоратор, методист (методистка), механізатор, мультиплікатор, публіцист* та багато інших.

До актуалізованих нині назв можна віднести, наприклад, такі: *благодійник, благочинник* – той, хто займається благодійністю; *вартівник* – вартовий; *віритель* – кредитор, позикодавець; *державець* – державний діяч; *знахар (знахарка)* – той, хто лікує різними

народними засобами; *керманич* – керівник держави, організації тощо; *мистець* – митець; *правник* – юрист, фахівець із правознавства тощо. Головною ознакою актуалізованої лексики, за словами О.А. Стишова, є перехід із периферії до ядра словникового складу завдяки функціональній активності передусім у мові ЗМІ [5, с. 88].

Зауважимо, що чимало в проаналізованому матеріалі назв осіб за родом діяльності, які мали раніше кілька найменувань. У сучасній українській мові деякі синонімічні назви зникли або перейшли до розряду пасивної лексики, наприклад: *газетяр* [Д], *газетяр* [Ш, КЄ], *газетник* [КЄ], *дневникар* [КЄ] – газетник; *килимник*, *килимниця*, *килімник* [Ш], *килімниця* [Ш], *килимар* [КЄ], *килимарка* [КЄ], *коцар* [КЄ], *коцарь* [Д, Ш], *коцарька* [Д], *коцарка*, *коверник* [Ш], *коверниця* [Ш] – килимник (килимниця), килимар (килимарка); *клеїльник*, *клеїльниця*, *каручник*, *каручниця*, *карючник* [КЄ], *карючниця* [КЄ] – клеїльник (клеїльниця); *мірошник*, *млинарь* [Д, Ш], *млинар* [КЄ], *мельник* [Ш, КЄ], *мукомел* [Ш, КЄ] – мірошник, мельник; *перекладач*, *перекладачка*, *перекладчик* [Ш, КЄ], *перекладчиця* [Ш, КЄ], *перекладальник* [КЄ], *перекладальниця* [КЄ], *перекладарь* [Ш], *перекладар* [КЄ], *перекладарка* [КЄ], *тлумач* [Ш], *тлумачка* [Ш] – перекладач (перекладачка); *орач*, *пługатарь* [Д, Ш], *пługатирь* [Д, Ш], *пługач* [Д, Ш], *хлібороб* [КЄ], *рільник* [КЄ], *ратай* [КЄ], *гречкосій* [КЄ] – хлібо(земле)роб, рільник, орач тощо.

Щодо словотвору спільної лексики всіх словників на позначення назв осіб за родом діяльності, то це переважно суфіксація. Найбільшу продуктивність (як і в сучасній українській мові) виявив суфікс -ник (-льник) на позначення осіб чоловічої статі (приблизно 150 найменувань): *бакалійник*, *броварник*, *вартівник*, *видавник*, *винник*, *візник*, *волочільник*, *закупник*, *звірник*, *катеринник*, *керовник*, *корабельник*, *краяльник*, *ливарник*, *мастільник*, *машинник*, *псярник*, *пташник*, *ремісник*, *цегельник*, *цукерник* та ін.

Досить значну групу становлять також деривати із суфіксом -ець (-овець) (близько 80 назв): *верховець*, *гонець*, *дозорець*, *кравець*, *мистець*, *митець*, *наємець*, *перевозець*, *швець* тощо. Чимало міститься в проаналізованих працях назв із суфіксом -ар (-яр) (близько 50 найменувань): *бляхар*, *бровар*, *вівчар*, *пекар*, *різьбар*, *свинар*, *сницар*, *вапняр*, *вугляр*, *голяр*, *каменяр*, *маляр*, *муляр*, *пиляр*, *скляр*, *смоляр*, *тесляр* та ін.

Невелику кількість осіб чоловічого роду зафіксовано із суфіксами -ач (*викладач*, *доглядач*, *дописувач*, *наглядач*, *перекладач*, *переписувач*, *підпасач*, *сурмач*, *тлумач*) та -ер, -ор (-тор) (*майстер*, *кредитор*, *посесор*).

Частину найменувань із суфіксом -чик (-щик) (переважно -щик), що сьогодні мають тенденцію до усунення з нормативного вжитку, містять словники С. Іваницького, Ф. Шумлянського й А. Кримського та С. Єфремова: *артільщик, бакалійщик, баньщик, барабанчик (-щик), вибійщик, виправщик, доправщик, засольщик, перекущик, поронщик, табунищик, хурманищик*. Цікаво, що подібних слів (крім, напр., таких: *впорядчик, куговищик, набійчик*) майже не зафіксовано в словнику В. Дубровського.

Невід'ємним складником усіх розглянутих словників є назви – субстантивовані прикметники на -чий: *будівничий, дозорчий, карбівничий, садівничий, скарбівничий, скарбничий, слідчий, стайничий, стерничий* тощо.

Суттєву частину назв осіб за родом діяльності становлять іменники жіночого роду, що утворені від найменувань осіб чоловічого роду. За словами вітчизняних дослідників, суфіксальне творення іменників на позначення осіб жіночої статі має в українській мові давню традицію і відбувається «на потребу», «на соціальне замовлення» [3, с. 115]. У проаналізованому матеріалі зафіксовано переважно найменування жіночого роду із суфіксами -иця(я) / -ниц(я), -к(а): *видавниця, винахідниця, вкладниця, грабіжниця, дослідниця, килимниця, клеїльниця, ковбасниця, купчиця, письменниця, артистка, викладачка, крамарка, лікарка, наглядачка, переписувачка, шинкарка* тощо. У сучасній українській мові спостерігається актуалізація та творення нових назв на позначення осіб жіночої статі за родом занять і соціальним становищем [6].

Міститься в досліджуваному матеріалі й чимало складних слів. Це, наприклад, одиниці – найменування осіб за професією – з другою частиною -лог. Зафіксовані переважно в словнику А. Кримського та С. Єфремова: *археолог [КЄ], астролог [Ш, КЄ], геолог [КЄ], гінеколог [КЄ], діалектолог [КЄ], етимолог [КЄ], єгиптолог [КЄ], зоолог [КЄ], іконолог [КЄ], іхтіолог [КЄ], лексиколог [КЄ], метеоролог [КЄ], мітолог [КЄ], мітоло(ь)г [Ш], психолог, орнітолог [КЄ], теол(ь)ог [Ш]* тощо.

Синонімічним варіантом запозиченого компонента -лог є український відповідник -знавець, більшість назв із яким також міститься у праці А. Кримського та С. Єфремова: *говорознавець [КЄ], єгиптознавець [КЄ], законознавець [Ш], звірознавець [КЄ], книгознавець [КЄ], краєзнавець [КЄ], літературознавець [КЄ], мовознавець [КЄ], правознавець, природознавець, рослинознавець [Ш]* та ін. Частина розглянутих одиниць на позначення фахівців певної галузі знання в словнику А. Кримського, С. Єфремова має й

жіночі найменування: *книгознавиця, комахознавиця, краєзнавиця, літературознавиця, мовознавиця, монетознавиця, природознавиця*. У сучасній українській мові досить поширеними є назви осіб чоловічого роду з розглянутим компонентом. Слова жіночого роду, що вживаються здебільшого як розмовні варіанти, мають популярність у медійників.

Зауважимо, що в досліджуваних працях майже відсутні слова з постпозитивним компонентом -вод (досить широко представлені в радянській лексикографії), за винятком таких назв: *гуртковод* [КЄ], *дідовод* [КЄ], *діловод*, *письмовод* [Ш, КЄ], *старчовод* [Д, КЄ], *шовковод* [Ш].

Отже, проаналізований матеріал дав змогу простежити розвиток лексики на позначення назв осіб за родом діяльності, з'ясувати її словотвірні особливості, характерні ознаки тощо. У перспективі плануємо дослідити іменники, зафіксовані в лексикографічних джерелах зазначених років, що належать до інших тематичних груп, та порівняти їх із сучасними найменуваннями.

Література

1. Годована, М.П. Словник-довідник назв осіб за видом діяльності / М. П. Годована. – К.: Наук. думка, 2009. – 176 с. – Бібліогр.: с. 7.
2. Гриценко, П. Непроминальний досвід розбудови української мови / П. Гриценко // В. Дубровський. Словник московсько-український. – К.: КММ, 2013. – 464 с. – (Серія «Лексикографічна спадщина України»).
3. Кислюк, Л. Жінка-космонавт чи космонавтка? (до проблеми норми творення назв осіб жіночої статі) / Лариса Кислюк // Культура слова. – 2013. – Вип. 78. – С. 114–118.
4. Кислюк, Л. Нове життя репресованих словників / Л. Кислюк // Світогляд. – 2008. – № 2. – С. 80.
5. Стишов, О. А. Українська лексика кінця ХХ століття (на матеріалі мови засобів масової інформації): [монографія] / О. А. Стишов. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2003. – 388 с.
6. Тараненко, О.О. Актуалізовані моделі в системі словотворення сучасної української мови (кінець ХХ–ХХІ ст.). / О.О. Тараненко. – К.: Видавн. дім Д. Бураго, 2015. – 248 с.
7. Тараненко, О.О. Лексикографія / О.О. Тараненко // Українська мова. Енциклопедія. – К., 2004. – 833 с.

Скорочення

Д Дубровський В. Словник московсько-український / В. Дубровський. – К.: Рідна мова, 1918. – 545 с. [електронна версія].

ІІІ Іваницький С. Російсько-український словник: у 2-х томах (Вінниця, 1918) / С. Іваницький, Ф. Шумлянський. – К.: Обереги, 2006. – 528 с. – (Сер. «Abecedarium»). [Електронна версія].

КЄ Російсько-український словник: у 4-х томах (1924–1933 рр.) / [гол. ред. А. Кримський, С. Єфремов]. – К., 2007. – Т. І–ІІІ. – 2550 с. [Електронна версія].

УДК 811.161.1'373.2

Н. Г. Точило

К проблеме определения термина *этноним* в русском белорусском языках

Дается определение лингвистического статуса этнонимов в рамках лексической системы, уточняется содержание термина и объем понятия *этнонима* как объекта лингвистического исследования, описываются особенности функционирования этнонимов в лексико-семантическом пространстве русского и белорусского языков. Материалом исследования послужили словари, статьи и учебники русских и белорусских ученых.

Научное изучение славянских этнонимов-наименований различных видов этнических общностей: племена, народности, нации началось в XVIII веке. Проблемы этнонимии оказались настолько сложными и многообразными, что до сих пор можно констатировать их недостаточную разработанность. Объем термина *этноним* еще до конца не выявлен в лингвистике и является и в наше время объектом изучения целого ряда исследований. *Этнонимика* – это также сфера интересов историков, этнографов, географов, археологов, краеведов. До сих пор существует неоднозначный подход к определению этнонима к именам собственным или нарицательным, так и относительно правомерности отнесения к числу этнонимов названий жителей населённых пунктов (катайконимов) [17].

Начинали и развивали славянскую этнонимистику такие авторы, как М.В. Ломоносов, В.Н. Татищев, А.А. Потебня, А.И. Соболевский, Г.А. Ильинский, А.А. Шахматов, а в наше время – О.Н. Трубачев, А.И. Попов, В.А. Никонов, В.И. Супрун, А.Ф. Рогалев, Г.Ф. Ковалев, М.М. Маковский, В.Н. Шапошников и М.З. Закиев.

Есть разные толкования термина *этноним*. В словаре русской ономастической терминологии Н. В. Подольской – это